

TEKSTNA PREDAJA (MANJA DJELA)¹

Tri manja Tacitova djela — *Agrikola*, *Germanija* i *Razgovor o govornicima* — bila su za dugih godina srednjega vijeka potpuno iščezla iz sjećanja učenih ljudi Europe i ostala gotovo potpuno nepoznata sve do vremena renesanse. Dakako da su se i tijekom tog vremena ta djela diljem Europe prepisivala i da su morali postojati brojni njihovi rukopisi, ali se tek u 15. st. u Italiji pojavio kodeks koji je sadržavao ove spise i iz kojega su, kako se danas zna, prepisani svi sačuvani kodeksi.

Ovaj je glasoviti kodeks potjecao iz samostana u Hersfeldu u njemačkoj pokrajini Hessen. Prvo su o njemu obaviješteni učeni ljudi Italije 1425., kada je neki hersfeldski redovnik po imenu Heinrich Grebenstein došao u Rim da Francesca Poggia Bracciolinija, papina tajnika, pridobije za zaštitnika svom samostanu. Potaknut Poggiovim molbama, ovaj je redovnik poslao učenom mužu inventar kodeksa koji su se čuvali u hersfeldskom samostanu. S ovim inventarom, u kojemu se, između ostalih svezaka, nalazio »Julije Frontin i neka djela Kornelija

¹ Za podrobnije informacije o rukopisima važnima za uspostavu teksta Tacitovih manjih djela usp: L. D. Reynolds, *Texts and Transmission: A survey of the Latin Classics*, Oxford 1983 (Tacit str. 406–411); C. W. Mendell, *Tacitus: The Man and his Work*, Yale University Press/Oxford University Press (1957); J. S. Hirstein, »Tacitus' Germania and Beatus Rhenanus (1485– 1547): A study of the Editorial and Exegetical Contribution of a Sixteenth Century Scholar«, *Studien zur klassischen Philologie* vol. 91, Frankfurt am Main/New York 1995.

Tacita njemu nepoznata« (*nobis ignota*), Francesco Poggio u studenom 1425. upoznao je svog prijatelja Niccolò Niccolija.

Sljedećih godina i Poggio i firentinski humanist Niccolò Niccoli uložili su velik trud ne bi li došli u posjed hersfeldskog kodeksa. No sva su njihova nastojanja pala u vodu, premda je Niccolò 1431. dvojicu papinih poslanika, od kojih je jedan bio kardinal Giuliano Cesarini, upućenih u vizitaciju po Njemačkoj i Danskoj, upozorio da u spomenutom hesenskom samostanu razgledaju kodeks, koji je u kratkom nacrtu (*commentariolum*), što im ga je dao, prilično pomno opisao.

O rezultatu ovoga poslanstva ne može se ništa pobliže reći; zna se samo to da je 1455. toliko traženi kodeks napokon dospio u ruke učenih ljudi. Te je, naime, godine papin tajnik Pier Candido Decembrio (1399–1477), pošto je, kako se pretpostavlja, razgledao kodeks, posvjedočio da se u njemu nalaze sva tri Tacitova manja djela.

U znanstvenim se krugovima barata i s mogućnošću da je hersfeldski kodeks pronašao i donio u Italiju Enoch iz Ascolija (*Enochus Ascolanus*), jedan od Poggiovih suparnika, koji je, rađeći za papu Nikolu V. (1447–1455), po njegovu nalogu 1451. pošao u sjevernu Europu u obilazak tamošnjih samostana i skupljanje rukopisa grčkih i rimskih autora. Upada u oči da se Enoch sa svojega puta vratio upravo one godine (1455) u kojoj je Decembrio, prema vlastitu priznanju, mogao čitati ili barem razgledati hersfeldski kodeks. Enocha je u njegovu poslu pomagao i poticao Enea Silvio Piccolomini, kasniji papa Pio II.

Dok se nalazio u hersfeldskom samostanu, kodeks je, kako se čini, bio cjelovit i neoštećen. Dospjevši u Italiju, kodeks oko 1475/76. doživljava oštećenja, kako to bilježi Poggiov sin Jacopo u svojoj reviziji *commentariolum*-a. Budući da Jacopo pri tom kao tacitovski dio kodeksa spominje samo Kornelijev *De situ et origine Germanorum* i *De oratoribus*, moderni istraživači zaključuju da je od tog vremena, iz već oštećena kodeksa, bez velikih poteškoća, mogao biti istrgnut kvaternion koji sadrži

veći dio *Agrikole* i da ga je odatle vjerojatno odstranio Enoch (koji je umro 1457.), bilo zbog toga što je bio pohlepan, pa je kodeks htio prodati u dijelovima, ne bi li za nj dobio što više novaca², bilo stoga što Kalist III., koji je postao papom 1455. i kojemu ga je ovaj nesumnjivo ponudio na otkup, za nj nije pokazivao nikakva interesa.³

Apografi *Agrikole*, danas izgubljeni, iz kojih su nastali ostali prijepisi, bili su napravljeni prije nego što je ovaj dio staroga kodeksa (*Agrikolu*), vjerojatno između 1466. i 1474., nabavio Stefano Guarnieri — koji je 1466. postao kancelarom Perugie, a 1472. bio u Rimu — i to, nesumnjivo, kao dragocjenu akviziciju za novu knjižnicu u Jesima, u distriktu Ancone. Njegov istrgnuti *Agrikola* pretrpio je daljnja oštećenja, osobito na početku i kraju teksta, da bi početak teksta na kraju i nestao.

Hersfeldskom se kodeksu, zajedno s njegovim apografima, nakon toga zagubio svaki trag. Tek je u jesen 1902. iznova iz tame noći čudesnom srećom iskrasnio onaj njegov dio koji većim dijelom sadrži *Agrikolu*, i to kao dio Aesinatskog kodeksa, koji je u privatnoj knjižnici vojvode Aurelija Guglielmija Balleanija u Jesima kraj Ancone otkrio prof. Cesare Annibaldi, a nakon toga i bjelodano dokazao da ga je napisao Stefano Guarnieri.⁴ Rukopis se potom ponovo zagubio, da bi se 1980. pojavio u rukama vojvode Balleschi-Balleani, pranećaka vojvode Aurelija Guglielmija Balleanija od Jesa. U međuvremenu je bio posuđen Nacionalnoj Biblioteci u Firenci, gdje je doživio oštećenja u poplavi rijeke Arna 1960. U najnovije je vrijeme prodan Nacionalnoj Biblioteci u Rimu, gdje se vodi kao *cod. Vitt. Em.* 1631.

² Kako pretpostavlja Koestermann, usp. *Praef.* str. VIII i d.

³ Kako tvrdi E. H. Warmington, *General Introduction*, str. XI.

⁴ Usp. *L' Agricola e la Germania di Cornelio Tacito nel MS. Latino N. 8 della Biblioteca del Conte G. Balleani in Jesi*. Città di Castello 1907; *La Germania di Cornelio Tacito*, Leipzig 1910.

Taj se rukopis, na pergameni, u znanstvenoj literaturi poznat kao *codex Aesinas*, sastoji od 76 folija, koji, u po dvama stupcima s po trideset redaka u svakom, sadrže ova djela: f. 1 – 51^v *Dictys Cretensis: Ephemeris belli Troiani*; f. 52^r – 65^v *Tacitus: Agricola*; f. 66^r – 75^v *Tacitus: Germania*; f. 76 nije ispisan. Najdragocjenija Guarnierijeva akvizicija, hersfeldski kvaternion, napisan sredinom 9. st., obuhvaća 8 folija: 56^r – 63^v (= *Agr.* 13, 1 *munia* – 40, 2 *missum*); u znanstvenoj se literaturi obično označuje siglom *E*. Dio kodeksa — početak i završetak *Agrikole* (f. 52 – 55 i 64 – 65), te čitavu *Germaniju* — svojom je rukom, i to prije 1474., koristeći se kopijama *Agrikole* koje su bile napravljene od hersfeldskog kodeksa prije nego što je sâm nabavio spomenuti njegov dio, prepisao Stefano Guarnieri; taj se dio obično označuje siglom *e*.

Paul Lehmann dokazao je da je hersfeldski kodeks napisan karolinškom minuskulom 9. st., negdje između 830. i 850., vjerojatno u hersfeldskom ili fuldskom samostanu. Ovomu mišljenju ide u prilog i to što je Rudolfus, svećenik fuldski, u 9. st. poznao i prvi dio Tacitovih *Anala* i *Germaniju*, i što u svojoj knjizi s naslovom *Translatio Sancti Alexandri* (usp. *Mon. Germ. Hist. Scriptores* tab. II str. 675 Pertz) djelimice od riječi do riječi citira neka poglavlja *Germanije* (4 i 9 i d.).

Ostali su kodeksi važni za uspostavu teksta *Agrikole* ovi:

1. *Codex Toletanus* 49, 2 (*T*). Sadrži: f. 1 – 15^v *Germ.*; f. 16 – 36^v *Agr.*; f. 37 – 223 druga djela drugih autora.
2. *Codex Vaticanus* 3429 (*A*). Sadrži tzv. *Veneta Spirensis*, izdanje tiskano 1472. u Veneciji; ono osim drugog dijela *Anala* (knj. XI–XVI) i ostataka *Historija* obuhvaća *Germaniju* i *Dijalog*. Ovima je dodan apograf *Agrikole*, koji se sastoji od 16 papirnih folija.
3. *Codex Vaticanus lat.* 4498 (Δ), na pergameni, napisan krajem 15. st. Sadrži, pored mnogih drugih spisa: f. 36 – 45 *Suet. De gramm. et rhet.*; f. 63^v – 77^v *Agr.*; f. 78 – 97 *Dial.*; f. 97^v – 109 *Germ.*

Od tridesetak kodeksa koji sadrže *Germaniju* vrijedi nabrojiti samo one koji su od kakve koristi za uspostavu teksta. To su:

1. *Codex Vaticanus Lat.* 1862 (*B*), papirni, iz 15. st. Sadrži: f. 1–13 *Germ.*; 13^v–23 *Suet. De gramm. et rhet.*; 23^v–43 *Dial.*
2. *Codex Leidensis Perizonianus* XVIII Q. 21 (*b*), od pergamene, iz 15. st. Sadrži: f. 2–30 *Dial.*; f. 31–47 *Germ.*; f. 47–59^v *Suet. De gramm. et rhet.*
3. *Codex Vaticanus* 1518 (*C*), od pergamene, iz 15. st. Sadrži, uz ostala djela: f. 166^v–173^v *Suet. De gramm. et rhet.*; f. 173^v–189 dupl. *Dial.*; f. 189 dupl. – 198^v *Germ.*
4. *Codex Farnesianus* ili *Neapolitanus* IV C 21 (*c*), od pergamene, iz 15. st. Sadrži: *Tac. Ann.* 11–16; *Hist.* I–V (= *Ann.* 17–21); *Dial.*; *Germ.*; *Suet. De gramm. et rhet.*
5. *Codex Vindobonensis ser. nov.* 2960 — nekoć, prije 1947. — 711 (*V*), papirni, napisan 1466. Sadrži: Vol. I f. 200–211^v *Germ.*; f. 212–230^v *Dial.*; f. 231–239 *Suet. De gramm. et rhet.*
6. *Codex Hummelianus* (*h*), danas izgubljen.
7. *Codex Monacensis Lat.* 5307 (*m*). Sadrži: f. 153–168 *Germ.*
8. *Codex Aesinas* (*E*).

I konačno, kodeksi važni za uspostavu teksta Tacitova *Razgovora o govornicima* istovjetni su onima za uspostavu teksta *Germanije*, osim *cod. Aesinas* (*E*). To su:

1. *codex Vaticanus* 1862 (*B*)
2. *codex Leidensis Perizonianus* (*b*)
3. *codex Vaticanus* 1518 (*C*)
4. *codex Neapolitanus* IV c 21 (*c*)

Njima se pridružuje *codex Ottobonianus* 1455 (*E*), papirni kodeks iz 15. st., koji, uz ostala djela, sadrži Tacitov *Razgovor o govornicima* i Svetonijevo djelo *O gramatičarima i retorima* (*De grammaticis et rhetoribus*).

IZDANJA

Germanija i *Dijalog*, derivirani iz hersfeldskog kodeksa, bili su uključeni u *editio princeps* Tacitovih djela što ih je Vindelinius de Spira izdao u Veneciji (tzv. *Veneta Spirensis*, bez oznake godine izdanja, ali se pretpostavlja da bi to mogla biti 1468. ili 1470.; usp. Thomas Frognal Dibdin, *An Introduction to the Knowledge of rare and valuable Editions of Greek and Latin Classics*, 4th ed., London 1827, vol. II., str. 466), dok je *Agrikolu*, zajedno s ostalim Tacitovim manjim djelima, prvi put tiskao F. Puteolanus u svojem (prvom) izdanju iz 1475–1480. u Milanu i (drugom) 1497. u Veneciji. Od ostalih važnijih izdanja Tacitovih manjih djela — izdanih bilo odvojeno, bilo zajedno s Tacitovim većim djelima — valja spomenuti ono B. Rhenanusa (Basel 1519., 1533), Aldusa (Venecija 1534), J. Lipsiusa (Antwerpen 1574., 1600., 1607., 1668), C. Pichene (Firenca 1600., Frankfurt 1607), J. F. Gronoviusa (Amsterdam 1672., 1685), Th. Rycka (2 vol. Leyden 1687), J. A. Ernestija (2 vol., Leipzig 1752; ponovljeno u redakciji J. J. Oberlina, 2 vol., Leipzig 1801), G. A. Rupertija (4 vol., Hannover 1832), C. Halma (2 vol., Leipzig, Teubner, 1850., 1857., 1874) i C. Nipperdeya (Berlin 1871–1874).

Od novijih spominjemo ova:

H. Furneaux, *Cornelii Taciti opera minora*, Oxford 1900 (ponovljena izdanja u redakciji J. G. C. Andersona, Oxford ²1931, ³1939, i F. Haverfielda, Oxford 1953, 1970);

- A. Gudeman, *P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus*, Boston 1894. (drugo, prošireno izdanje, s uvodom, tekstom i kritičkim bilješkama na njemačkom jeziku, Leipzig–Berlin, Teubner, 1914. (reprintirano: A. M. Hakkert, Amsterdam 1967);
- A. Gudeman, *P. Cornelii Taciti de Germania*, Berlin 1916;
- A. Gudeman, *Tacitus de vita Iulii Agricolae and de Germania*, Boston–New York–Chicago 1928 (revidirano izdanje, Boston 1950);
- E. Koestermann, *Germania, Agricola, Dialogus de oratoribus*, 2. vol., Leipzig, Teubner, 1962;
- K. Büchner, *Die historischen Versuche Agricola–Germania–Dialogus* (tekst, komentar i prijevod na njemački jezik), Stuttgart 1955, ²1963;
- R. Ogilvie — I. Richmond, *Tacitus Agricola*, Oxford 1967 (²1978);
- M. Winterbottom — R. Ogilvie, *Opera minora*, Oxford, Bibl. Ox., 1975;
- H. Goelzer (tekst) i H. Bornecque (prijevod), *Dialogue des orateurs*, Paris, Budé, 1947;
- E. de Saint–Denis, *Vie d’Agricola*, Paris, Budé, 1956; J. Perret, *La Germanie*, Paris, Budé, 1949;
- Lenchantin de Gubernatis, *De vita Iulii Agricolae liber. De origine et situ Germanorum liber. Dialogus de oratoribus*, Torino 1949;
- H. Haas, *Agricola, Germania, Dialogus de oratoribus. Textarbeitung und erkl. Namenverz. v. H. H. mit einem Glossar von. R. von Kien-dle*, Heidelb. Texte, Lat. Reihe 9, Heidelberg 1951;
- H. W. Benario, *Agricola, Germany, Dialogue on Orators* (prijevod s uvodom i bilješkama), Indianapolis 1967 (London ²1983).

Prijevod i Tacitovih manjih djela na hrvatski:

Tacit. *Život Kn. Julija Agrikole*. Naslov originala: *P. Cornelius Tacitus: Agricola*. Preveo Stjepan Pavlović. Zagreb, izdao Kosta Stojšić, 1859.

Tacit. *Manja djela*. Naslov originala: *P. Cornelius Tacitus: Opera minora*. Preveo, uvod napisao i bilješke dodao Milivoj Šrepel. Zagreb, Matica hrvatska, 1889, XXIV + 119 str. Prijevodi grčkih i rimskih klasika, sv. 7. Sadržaj: Razgovor o govornicima, str. 1. — Agrikola, str. 36. — Germanija, str. 65. — *O Korneliju Tacitu*, uvodni članak, donosi podatke o piscu i djelu te analizu Tacitovih etičkih i estetskih nazora. Na kraju knjige, nakon teksta i prijevoda, slijede opširne bilješke s brojnim podacima o ljudima, događajima i odnosima koji se u djelima spominju.

(Navedeno prema: Zlatko Šešelj, *Bibliografija antike Ia, Prijevodi klasične grčke i rimske književnosti u knjigama 1800–1980*, Latina et Graeca, Zagreb 1991).

Izbor iz bibliografije (rasprave i članci)

Agrikola

J.–W. Beck, »Germania« — »Agricola«: *zwei Kapitel zu Tacitus' zwei kleinen Schriften: Untersuchungen zu ihrer Intention und Datierung sowie zur Entwicklung ihres Verfassers*, Hildesheim 1998.

R. Syme, *Tacitus*, vol. II., Oxford 1958.

Germanija

J.–W. Beck, »Germania« — »Agricola«: *zwei Kapitel zu Tacitus' zwei kleinen Schriften: Untersuchungen zu ihrer Intention und Datierung sowie zur Entwicklung ihres Verfassers*, Hildesheim 1998.

H. W. Benario, »Tacitus' Germania. A Third of a Century of Scholarship«, *Quaderni di storia* 9 (1983), str. 209–230.

E. Kraggerud, *Der Namensatz der taciteischen Germania. Eine philologische Analyse*, Oslo 1981.

A. A. Lund, »Kritischer Forschungsbericht zur 'Germania' des Tacitus«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 33, 3 (1991), str. 1989–2222.

- H. Mattingly, *Tacitus on Britain and Germany* (prijevod), Penguin Books, 1948.
- E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*, Leipzig⁵ 1923.
- J. Perret, *Recherches sur le texte de la Germanie*, Paris 1950.
- R. Syme, *Tacitus*, vol. II., Oxford 1958.
- D. Timpe, *Romano–Germanica: gesammelte Studien zur Germania des Tacitus*, Stuttgart 1995.

Razgovor o govornicima

- K. Barwick, *Der Dialogus des Tacitus, Motive und Zeit seiner Entstehung*, Leipzig–Berlin 1954.
- D. Bo, *Le principali problematiche del Dialogus de oratoribus: panoramica storico–critica del testo di Tacito alla luce di nuova classificazione dei codici, bibliografia e indice dei nomi e delle cose*, Hildesheim 1993.
- H. Gugel, *Untersuchungen zu Stil und Aufbau des Rednersdialoges des Tacitus*, Innsbruck 1969.
- H. Merklin, »‘Dialogus’ — Probleme in der neueren Forschung. Überlieferungsgeschichte, Echtheitsbeweis und Umfang der Lücke«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 33, 3 (1991), str. 2255–2283.
- A. Michel, *Le »Dialogue des orateurs« de Tacite et la philosophie de Cicéron*, Paris 1962.
- R. Syme, *Tacitus*, vol. II., Oxford 1958.